

Όψεις της αρχαίας Δρήρου

Το ελληνιστικό συγκρότημα του τομέα 5

Βασιλική Ζωγραφάκη

Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου

Alexandre Farnoux

Καθηγητής Αρχαιολογίας
& Ιστορίας Ελληνικής Τέχνης
Πανεπιστήμιο Σορβόνης, Παρίσι

Νικόλαος Θάνος

Έκτακτος Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλεως Αθηνών

Κατερίνα Μονιάκη

Αρχαιοβοτανολόγος
Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Κύπρου

Λέξεις ευρετηρίου

Δρήρος
Κρήτη
Ελληνιστική εποχή
αρχιτεκτονική
αποθήκευση

Στο πλαίσιο της συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας που διενεργείται τα τελευταία χρόνια από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου σε συνεργασία με τη Γαλλική Σχολή Αθηνών στην αρχαία κρητική πόλη Δρήρο (Π.Ε. Λασιθίου), ανασκάπτεται κτηριακό συγκρότημα της Ελληνιστικής εποχής. Οι έως σήμερα έρευνες έχουν οδηγήσει στην αποκάλυψη του αρχιτεκτονικού πυρήνα του, με ένα κεντρικό δωμάτιο πλαισιωμένο από βορρά και νότο από δύο επιμήκη δωμάτια, τα οποία ταυτίζονται λόγω των ευρημάτων τους με αποθήκες, και έναν πρόδομο στα ανατολικά. Το αρχικό κτίσμα δέχθηκε στο πέρασμα του χρόνου ποικίλες επεμβάσεις και προσθήκες. Στο παρόν άρθρο θα παρουσιαστούν τα μέχρι σήμερα αποτελέσματα της ανασκαφής του οικοδομήματος, καθώς και της πρώτης μελέτης της αρχιτεκτονικής και των ευρημάτων του.

1. Χάρτης της Κρήτης, στον οποίον ορίζονται θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο.

Τρία χιλιόμετρα περίπου βορειοανατολικά της Νεάπολης Λασιθίου σώζονται τα ερείπια της αρχαίας πόλης Δρήρου (εικ. 1.1), κτισμένης σε δύο λόφους (εικ. 2). Ο έλεγχος σημαντικών περασμάτων από και προς την κεντρική Κρήτη, οι κοντινές εύφορες κοιλάδες που εξασφάλιζαν αγροτικά προϊόντα, τα

γύρω βουνά που εξυπηρετούσαν τις κτηνοτροφικές, κυρίως, δραστηριότητες, η φυσικά οχυρή θέση του οικισμού, αλλά και η σχετικά εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα που απείχε μόλις λίγα χιλιόμετρα, θα μπορούσαν να προσδιορίσουν μερικές από τις βασικές αιτίες της ανάπτυξης της Δρήρου ήδη από τη Γεωμετρική περίοδο. Μάλιστα η καταγρα-

2. Οι δύο λόφοι στους οποίους εκτείνεται η αρχαία Δρήρος και το διάσελο ανάμεσά τους. Στην κορυφή του ανατολικού λόφου διακρίνεται ο ναός του Αγίου Αντωνίου. Άποψη από ΒΔ.

φή νόμων κατά το χρονικό διάστημα 650-600 π.Χ., οι οποίοι καθόριζαν δημόσιες λειτουργίες, αποδεικνύουν ένα προχωρημένο στάδιο μορφοποίησής της σε πόλη-κράτος. Μεταξύ των νόμων αυτών υπάρχει και ένας από τους παλαιότερους στον ελληνικό χώρο συνταγματικούς νόμους, με μια συλλογική απόφαση που αφορούσε απαγόρευση ανάληψης του αξιώματος του «κόσμου» πριν από την παρέλευση διαστήματος δέκα ετών.

Στα τέλη του 4ου αι. και κατά τον 3ο αι. π.Χ. η Δρήρος δεν ήταν μόνο μεγάλη σε μέγεθος — λαμβάνοντας πάντοτε υπόψιν τα δεδομένα της περιοχής και της εποχής — αλλά και οικονομικά εύρωστη, όπως φαίνεται από τα μεγάλα επιμελημένα κτήρια και τα ευρήματά τους. Παρά τη σιωπή των αρχαίων πηγών, αρκετές είναι οι αναφορές στην πόλη ή σε πολίτες της σε ελληνιστικές επιγραφές, τόσο από την Κρήτη, όσο και από περιοχές εκτός αυτής. Οι Δρήριοι παρέμεναν δεμένοι με το παρελθόν τους έχοντας συνείδηση ότι ανήκουν σε μια παλιά χώρα (κάτι που αναφέρεται σαφώς στον όρκο των νέων της πόλης που διασώθηκε), ζώντας στον ίδιο χώρο με τους προγόνους τους, διατηρώντας τους παλιούς ναούς και τα ιερά κειμήλιά τους. Συμμετείχαν, ωστόσο, ενεργά στη ζωή του νησιού. Προς τα τέλη του 3ου αι. τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι περισσότερες πόλεις της Κρήτης επηρέασαν καταλυτικά τη μοίρα της. Η Δρήρος φαίνεται πως δεν απέφυγε την ενδοπολιτειακή κρίση και τις πολεμικές συγκρούσεις που σχετιζόνταν με εδαφικές διαφορές, με αποτέλεσμα, εν τέλει, να κατακτηθεί από τους Λυττίους. Όπως μάλιστα γνωρίζουμε από τη συνθήκη φιλίας, συμμαχίας και ισοπολιτείας που συνήφθη μεταξύ Λύττου (εικ. 1.2) και Ολούντος (εικ. 1.3), οι Λύττιοι εόρταζαν την κατάληψη της Δρήρου με επισημότητα ως *ευάμερο*.¹

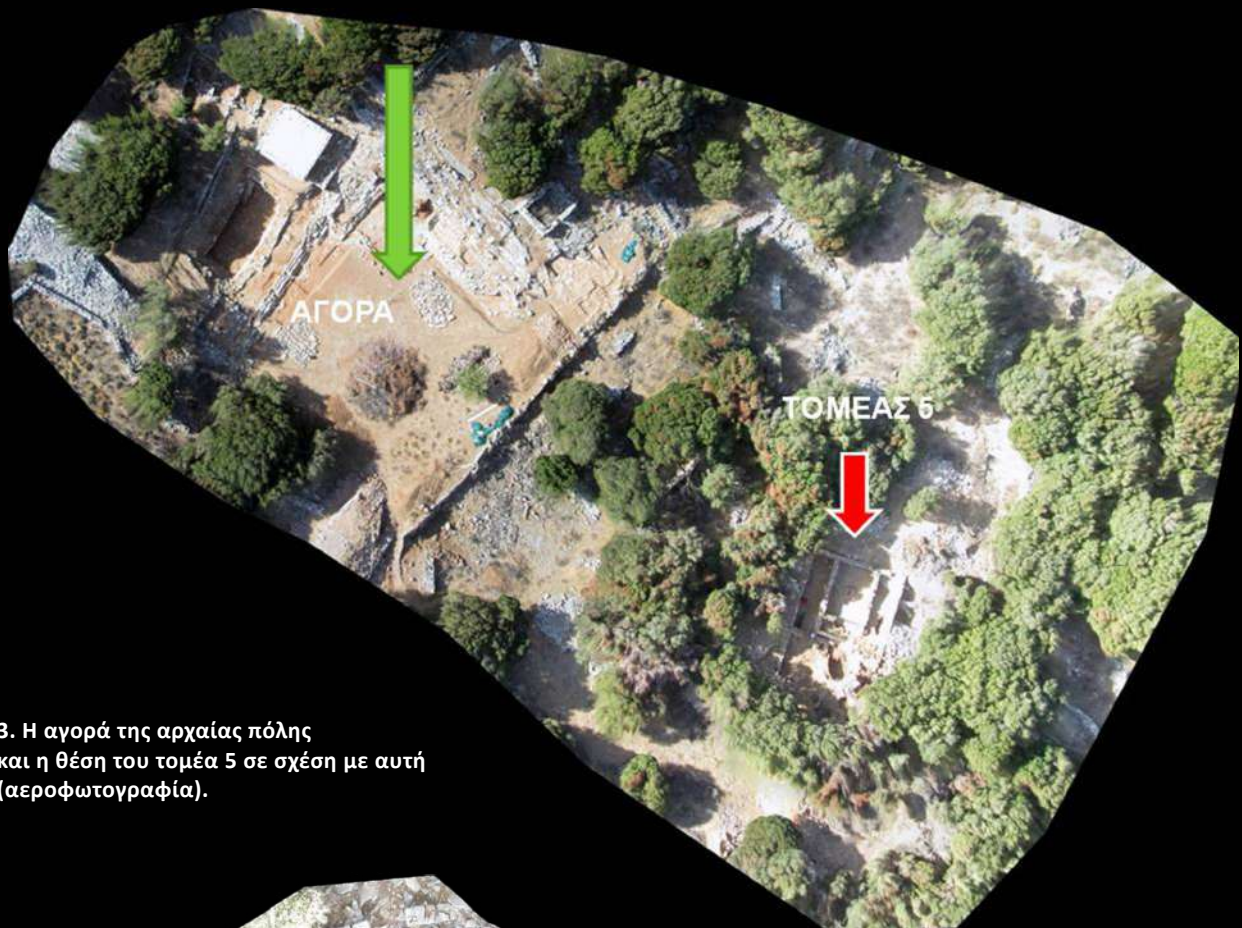
Η Δρήρος είναι γνωστή κυρίως από τα τρία σφυρήλατα αγαλμάτια που αποκαλύφθηκαν το 1935, αλλά και από τον προαναφερόμενο ενεπίγραφο λίθο με τον όρκο των 180 Δρηρίων, μελών της «αγέλης», που χρονολογείται στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Ολιγοήμερες ανασκαφές διεξήχθησαν πρώτα από τον Στ. Ξανθουδίδη (1917)² και κατόπιν από τον P. Demargne (1932, 1936) και τον H. Van Effenterre (1936),³ καθώς και από τον Σπ. Μαρινάτο (1935), μετά από μια αρχαιοκαπηλία που σχετιζόταν με τα τρία σφυρήλατα αγαλμάτια.⁴

Κατά τη διάρκεια των πρόσφατων ανασκαφών, στο πλαίσιο δύο πενταετών προγραμμάτων (2009-2013 και 2016-2020) συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας της Δρήρου σε συνεργασία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου με τη Γαλλική Σχολή Αθηνών, ερευνήθηκαν ο ναός στην κορυφή του δυτικού λόφου, που είχε ήδη ανασκαφεί από τον Ξανθουδίδη, ένα μεγάλο μέρος της ελληνιστικής αγοράς της πόλης, δύο ευμεγέθη ελληνιστικά κτήρια και τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της Βυζαντινής εποχής στην κορυφή του ανατολικού λόφου. Επίσης διεξήχθησαν επιφανειακή έρευνα και γεωφυσικές μελέτες στην ευρύτερη περιοχή και, τέλος, αποτυπώθηκαν συστηματικά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.⁵

Η παρούσα δημοσίευση θα εστιάσει στο ένα από τα δύο ελληνιστικά κτήρια που ερευνήθηκαν πρόσφατα. Πρόκειται για τη λεγόμενη «οικία με το ασβεστοκάμνο», ονομασία που προήλθε από την ύπαρξη νεώτερου καμινιού που καταλάμβανε τμήμα της ανατολικής πλευράς του κτηρίου.

Ο τομέας 5 εντοπίζεται περίπου 100 μ. από την Αγορά (εικ. 3), στις βόρειες υπώρειες του λόφου, σε χώρο με έντονη κατωφέρεια. Η ανασκαφή του έχει φέρει στο φως μεγάλο, τετραγωνισμένο κτήριο, διαστάσεων 10,75 μ. (κατά τον άξονα Α-Δ) και 11,20 μ. (κατά τον άξονα Β-Ν). Η ύπαρξη ενός δωματίου στα νοτιοανατολικά επεκτείνει το μήκος του στα 17,70 μ. (εικ. 4). Τα κυριότερα δωμάτια και χώροι του έχουν ανασκαφεί πλήρως, ενώ οι έρευνες περιμετρικά του κτηρίου, όπου σώζονται αρκετά δωμάτια και κατασκευές επόμενων φάσεων, έχουν προχωρήσει επίσης σε ικανοποιητικό βαθμό. Μολονότι η παραπάνω έρευνα ολοκληρώθηκε μόλις πρόσφατα, μπορούν να γίνουν κάποιες πρώτες παρατηρήσεις και διαπιστώσεις σχετικά με αυτό το κτήριο.

Η γενικότερη κάτοψη του κτηρίου (εικ. 5) διατηρεί επιμέρους ομοιότητες με αντίστοιχης χρονολόγησης κτήρια στην κεντρική και ανατολική Κρήτη χωρίς όμως να εντοπίζεται κάποιο ακριβές παράλληλό της. Ο αρχιτεκτονικός πυρήνας αποτελείται από ένα κεντρικό, σχεδόν τετραγωνισμένο, δωμάτιο με δύο μεγαλύτερους επιμήκεις, ορθογωνίου σχήματος, χώρους να το πλαισιώνουν από βορρά και νότο. Όλα τα δωμάτια είναι προσανατολισμένα κατά τον άξονα Α-Δ. Δεν υπήρχε άμεση επικοινωνία και πρόσβαση ανάμεσα στα εξωτερικά

3. Η αγορά της αρχαίας πόλης και η θέση του τομέα 5 σε σχέση με αυτή (αεροφωτογραφία).

4. Ο τομέας 5 και το ασβεστοκάμινο στο ανατολικό τμήμα του (αεροφωτογραφία).

5. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στον τομέα 5 μετά το πέρας της ανασκαφικής περιόδου του 2020 (αεροφωτογραφία).

δωμάτια και το κεντρικό, καθώς όλα είχαν ως σημείο προβολής έναν διάδρομο (προθάλαμο) (εικ. 6), ο οποίος ανοιγόταν μπροστά από το κεντρικό δωμάτιο, οδηγώντας με πλευρικές μικρές θύρες στα δύο άλλα, και παρεμβλλόταν ανάμεσα στον χώρο εξωτερικά του κτηρίου και στο κεντρικό δωμάτιο. Η εξωτερική είσοδος είχε μεγάλες διαστάσεις (1,44 μ. μήκος)· την έκλεινε δίφυλλη θύρα, όπως συνέβαινε και στις οικίες στα άνθηρα της Λατούς (εικ. 1.4), η οποία απέχει λίγα χιλιόμετρα από τη Δρήρο.⁶ Αντίστοιχα μεγάλες διαστάσεις είχε και η είσοδος που οδηγούσε στο κεντρικό δωμάτιο και βρισκόταν σχεδόν στον ίδιο άξονα με την εξωτερική θύρα, επιτρέποντας στην ουσία την άμεση οπτική επαφή με τον χώρο εξωτερικά του κτηρίου.

Σε ολόκληρη τη Δρήρο κυριαρχεί ο φυσικός βράχος, στον οποίο έχει θεμελιωθεί το κτήριο

ενσωματώνοντάς τον οργανικά· αντίθετα το βορειότερο τμήμα του κτηρίου εδράζεται σε τεχνητό άνδηρο δημιουργημένο από πακτωμένο στρώμα αργών λίθων και χώματος. Ο σχεδιασμός του κτηρίου του τομέα 5, ώστε να εκτείνεται αυτό προς βορρά, υποδηλώνει τη βούληση, την ικανότητα αλλά ίσως και την ανάγκη των δημιουργών του να επιβληθούν στο φυσικό ανάγλυφο και να μην αφήσουν αυτό να καθορίσει τη μορφή και το μέγεθος του κτηρίου, επιλογή που φαίνεται να έχει ακολουθηθεί και σε κάποιες άλλες ελληνιστικές θέσεις. Παράλληλα αποτελούν, επί παραδείγματι, η ελληνιστική οικία στα Χάλαρα της Φαιστού⁷ (εικ. 1.5) και οι έντονες επεμβάσεις στα κνωσιακά άνθηρα (εικ. 1.9) κατά τον ύστερο 2ο αι. π.Χ.⁸ Ολόκληρο το άνδηρο στηρίζεται στη βόρεια πλευρά σε ισχυρό αναλημματικό τοίχο, με το ανώτερο τμήμα του να αποτελείται από επιμελώς κατεργασμένους και αρκε-

τούς ορθογωνισμένους και ισομεγέθεις λίθους, δείχνοντας ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για το τελικό αισθητικό αποτέλεσμα. Το γενικότερο κτίσιμο του κτηρίου παρουσιάζει, όπως και σε πολλές ελληνιστικές θέσεις, ακανόνιστη τοιχοδομία, όπου λίθοι διαφόρων μεγεθών προσαρμόζονται μεταξύ τους, ενώ άλλοι μικρότερου μεγέθους σφηνώνονται ανάμεσά τους, εξασφαλίζοντας την απαραίτητη σταθερότητα του τοίχου σε συνδυασμό με την

απλή λάσπη που έχει χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό υλικό των τοίχων στα δύο δωμάτια εκατέρωθεν του κεντρικού. Όπως αναμενόταν, τα σκληρά ασβεστολιθικά πετρώματα, που χρησιμοποιούνται ευρύτερα ως οικοδομικό υλικό στα κτήρια της περιοχής, προσέρχονται από την ίδια τη Δρήρο· άλλωστε μικρά λατομεία εντοπίζονται κατά τόπους σε όλη την έκτασή της. Ίχνη αρχαίας λατόμευσης εντοπίστηκαν και στον χώρο, τον οποίον μετέπειτα κατέ-

6. Άοψη του προθάλαμου από ΝΑ, όπου διακρίνεται η είσοδος του κεντρικού δωματίου, η μία πλευρική θύρα και μία λιθοκατασκευή στη ΒΑ γωνία του.

7. Το κτήριο του τομέα 5 από ανατολικά.

Διακρίνεται η κεντρική είσοδος της αρχικής φάσης και η μείωση του εύρους της στη συνέχεια.

λαβε και πάτησε το σύγχρονο ασβεστοκάμινο, με τα προϊόντα της διαδικασίας αυτής να είναι άγνωστο αν χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του κτηρίου του τομέα 5 ή σε άλλα προγενέστερα κτίσματα στον χώρο, κατάλοιπα των οποίων αποκαλύπτονται περιμετρικά του εν λόγω κτηρίου, ενώ σε μία περίπτωση και εντός αυτού. Δεν αποκλείεται τα αρχαϊκά όστρακα, όπως και κάποια ειδώλια ίδιας χρονολόγησης που βρέθηκαν μέσα στα ελληνιστικά στρώματα στον χώρο, να συσχετίζονται με αυτά ακριβώς τα κατάλοιπα. Το ίδιο το κτήριο παρουσιάζει εξαιρετικό βαθμό διατήρησης ειδικά στο νοτιότερο δωμάτιό του, του οποίου όλοι οι τοίχοι σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση (ο νότιος σε ύψος έως και 2,91 μ.).

Στη δεύτερη φάση κατοίκησης του, το κτήριο πιθανώς επεκτάθηκε προς ανατολάς, με την προσ-

θήκη νέου δωματίου στα νοτιοανατολικά, ενώ εσωτερικά σφραγίστηκε το άνοιγμα επικοινωνίας του νοτιότερου δωματίου με τον προθάλαμο και το πλάτος της εξωτερικής εισόδου μπροστά από αυτόν μειώθηκε περίπου κατά το ήμισυ (εικ. 7). Νέοι τοίχοι δημιούργησαν νέους χώρους. Η αλλαγή αυτή φαίνεται πως πραγματοποιήθηκε ομαλά, καθώς δεν διακρίνονται κάποια ιδιαίτερα στοιχεία καταστροφής. Λίγα ίχνη καύσης που εντοπίζονται κατά τόπους, κυρίως στο βορειότερο τμήμα του κτηρίου, μάλλον εντάσσονται χρονολογικά στο τέλος της δεύτερης φάσης κατοίκησης, κατά την οποία δεν αποκλείεται το κτήριο να διαιρέθηκε σε δύο ανεξάρτητους λειτουργικά χώρους, σε βόρειο και νότιο.

Το κεντρικό δωμάτιο (εικ. 8) παρουσιάζει ιδιαίτερες κυρίως λόγω της προσεκτικής και επιμε-

8. Το κεντρικό δωμάτιο από ανατολικά. Διακρίνεται σε πρώτο πλάνο η εστία και ο αγωγός στα νότια της, όπως και το λίθινο υπόστρωμα του δαπέδου.

λημένης κατασκευής του. Έχει περίπου το ίδιο εμβαδόν (περίπου 35 τ.μ.) με το κεντρικό δωμάτιο των οικιών στον Τρυπητό Σητείας⁹ (εικ. 1.6) και τη Λατώ και, όπως σε αρκετές από αυτές τις οικίες, η εστία βρίσκεται τοποθετημένη στο κέντρο του δωματίου, πλαισιωμένη στην προκειμένη περίπτωση από τις λίθινες βάσεις δύο, πιθανώς ξύλινων, κιόνων, οι οποίοι δεν αποκλείεται να στήριζαν κάποιο οπαίο στη στέγη για την έξοδο του καπνού — αν και η κατασκευή βρέθηκε απολύτως άδεια και χωρίς ίχνη καύσης στο εσωτερικό, δημιουργώντας ερωτηματικά για το αν όντως τέθηκε κάποτε σε χρήση. Το δωμάτιο είναι στρωμένο με μικρούς αργούς λίθους που λειτουργούν ως βάση για δάπεδο από κιτρινωπό πηλόχωμα, προσδίδοντας σε αυτό μεγαλύτερη σταθερότητα, ενώ οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα που σώζεται

ακόμη σε κάποια σημεία. Ένας αγωγός παροχής νερού — ανάλογος με εκείνους που συναντώνται σε οικίες λ.χ. στη Δήλο, την Πραισό¹⁰ (εικ. 1.7) και τη Λύττο¹¹ — διέτρεχε το δωμάτιο ακολουθώντας έναν μάλλον περιεργο άξονα από Ν/ΝΔ σε Β/ΒΑ. Τμήματα της στέγης από λεπιδόχωμα βρέθηκαν πεσμένα μέσα σε όλα τα δωμάτια. Η ύπαρξη ορόφου στο δυτικό τμήμα του δωματίου 3 (ενός αποθηκευτικού χώρου, της λεγόμενης «νότιας αποθήκης»), αποτελεί μια πιθανότητα για την οποία υπάρχουν ενδείξεις (φορά πτώσης των λίθων, όστρακα μεγάλων αγγείων στα ανώτερα στρώματα, το μεγάλο ύψος και πάχος των τοίχων του δωματίου), αλλά δεν είναι εύκολο να τεκμηριωθεί εφόσον δεν εντοπίστηκε κλιμακοστάσιο. Σε αυτό το τμήμα της νότιας αποθήκης πάντως ήλθαν στο φως πάνω από 50 αγνύθες καθώς και τμήματα

9. Αγνύθες από το νοτιότερο δωμάτιο και το σημείο εύρεσής τους.

10. Μελαμβαφής κύνθαρος από το κεντρικό δωμάτιο.

απανθρακωμένου ξύλου που ίσως ανήκαν σε αργαλειό ο οποίος, με βάση παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, είναι πιθανό να βρισκόταν σε όροφο, τόσο για λόγους καλύτερου φωτισμού, όσο και για λόγους περισσότερο ευρύχωρης τοποθέτησής του¹² (εικ. 9). Ας σημειωθεί εδώ ότι υφαντικά βάρη και σφονδύλια βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό όχι μόνο στις δύο αποθήκες αλλά και στον προθάλαμο και γενικά σε όσα τμήματα του τομέα 5 έχουν μέχρι σήμερα ερευνηθεί, παραπέμποντας σε μια σημαντική γυναικεία δραστηριότητα, την υφαντική.

Στο κεντρικό δωμάτιο δεν εντοπίστηκαν ιδιαίτερος σημαντικά κινητά ευρήματα εκτός από δύο μελαμβαφείς κανθάρους (εικ. 10) και μία χάλκινη αιχμή βέλους που βρέθηκε πεσμένη μέσα στην εστία. Αντίθετα η κεραμική,¹³ που συλλέχθηκε τόσο στα δύο επιμήκη δωμάτια/αποθήκες (1 και 3) εκατέρωθεν του κεντρικού, αλλά ακόμη και στον προθάλαμο μπροστά από αυτό, παραπέμπει στην αποθήκευση, την επεξεργασία προϊόντων, καθώς και στην προετοιμασία και κατανάλωση τροφής. Ανάμεσά τους κυριαρχούν πάνω από είκοσι πήλοι, διαφορετικής τυπολογίας και χωρητικότητας, που βρέθηκαν όλοι θραυσμένοι. Μόνο ένα μικρού

11. Πίθος *in situ* στο νότιο δωμάτιο και όστρακα ενός δεύτερου στα νοτιοανατολικά του.

μεγέθους πιθοειδές αγγείο που έφερε γραπτή διακόσμηση εντοπίστηκε *in situ* στη βορειοδυτική γωνία της νότιας αποθήκης (εικ. 11). Οι πίθοι αντιπροσωπεύουν χαρακτηριστικά δείγματα της Ελληνιστικής εποχής (οι ακόσμητοι), αλλά και της Αρχαϊκής εποχής (κυρίως αυτοί με ανάγλυφη διακόσμηση) (εικ. 12), ενώ αντίστοιχα παραδείγματα απαντώνται σε ελληνιστικά οικήματα σε όλη την Κρήτη.¹⁴ Ένας πίθος καθώς και άλλα αγγεία έφεραν οπή λίγο πάνω από τη βάση, η οποία πιθανόν σχετιζόταν με την αποθήκευση κάποιου υγρού,¹⁵ αν και η αποθήκευση στερεών τροφών δεν μπορεί να αποκλειστεί σύμφωνα με εθνογραφικές μελέτες.¹⁶ Πρέπει να επισημανθεί ότι σε όλο τον λεγόμενο προθάλαμο —ακόμη και στο τμήμα του που λόγω της θέσης του επικοινωνεί μέσω αντίστοιχων ανοιγμάτων με τέσσερις διαφορετικούς χώρους— εντοπίστηκαν κατά κύριο λόγο πίθοι, καθώς και

πρόχειρες λιθοκατασκευές, που ίσως προοριζόνταν για τοποθέτηση τέτοιου τύπου αγγείου. Κάποιες λιθοκατασκευές, που σχετίζονται με την κατεργασία αγροτικών προϊόντων ή την αποθήκευση, βρέθηκαν και σε άλλους χώρους, κυρίως στα νοτιότερα δωμάτια (εικ. 13), ενώ βρέθηκαν και πολλές λίθινες βάσεις στις οποίες πατούσαν πίθοι.

Η συλλογή δειγμάτων χώματος από την οικία απέδωσε, μέσω της επίπλευσης,¹⁷ ένα αξιόλογο σύνολο βιοαρχαιολογικών καταλοίπων. Η μέχρι σήμερα μελέτη των αρχαιοβοτανικών καταλοίπων¹⁸ κατέδειξε την παρουσία δημητριακών, οσπρίων και φρούτων μεταξύ των οποίων κοινού ή σκληρού σιταριού, δίκοκκου σιταριού, κριθαριού, ρόβης, λαθουριού, αμυγδάλου, πλήθους γιγάρτων σταφυλιού και ελιάς.¹⁹ Από τα δείγματα των αποθηκευτικών χώρων, μέχρι τώρα απουσιάζουν τα υποπροϊόντα της επεξεργασίας του φυτού —άγρια είδη

12. Πίθος με αρχαϊκή διακόσμηση μετά την πλήρη αποκατάσταση του.

13. Λιθοκατασκευές και λίθινες βάσεις αγγείων στο νότιο δωμάτιο του κτηρίου.

και τμήματα του φυτού— υποδηλώνοντας ότι το τελικό προϊόν της επεξεργασίας, δηλαδή ο καθαρός καρπός, προοριζόταν για αποθήκευση.²⁰ Από τα διαθέσιμα δεδομένα, γίνεται εμφανές ότι η καλλιέργεια περιελάμβανε ποικιλία ειδών και δεν επικεντρώνονταν σε μία εποχή σποράς, αντιθέτως οι αγροτικές εργασίες κατανέμονταν σε όλη τη διάρκεια του έτους. Με αυτό τον τρόπο καθίστατο εφικτή η εξασφάλιση της σοδειάς σε περίπτωση κακής χρονιάς, αποφεύγοντας έτσι το ρίσκο ολοκληρωτικής αποτυχίας της αγροτικής παραγωγής.²¹ Άλλωστε η κυριαρχία των πύθων και των λοιπών αποθηκευτικών αγγείων στο κτήριο υπο-

δηλώνει την έντονη ανάγκη αποθήκευσης υγρών ή στερεών προϊόντων και εμμέσως πλεονάσματος.²² Εκτός από τα αγροτικά προϊόντα, εντοπίστηκαν στο κτήριο και γύρω από αυτό μεγάλος αριθμός οστών ζώων. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η προτίμηση των κατοίκων του κτηρίου στην κατανάλωση ψαριών και οστρέων όπως υποδηλώνει η εύρεση αρκετών υπολειμμάτων τους.

Στις αποθήκες και στα δωμάτια μπροστά από αυτές αποκαλύφθηκε επίσης μεγάλος αριθμός άλλων αγγείων, πέραν των πύθων και των άλλων αποθηκευτικών σκευών. Πρόκειται για χαρακτηριστικά αγγεία της Ελληνιστικής εποχής, τόσο τοπι-

14. Χαρακτηριστικός τύπος λεκανίδας από το νότιο δωμάτιο.

κής παραγωγής, όσο και εισηγμένα (λεκανίδες, αμφορείς, υδρίες, πινάκια, κύπελλα, μελαμβαφή αγγεία διαφόρων σχημάτων), όλα θραυσμένα αλλά στην πλειονότητά τους ολόκληρα (εικ. 14). Από τους χώρους του κτηρίου του Τομέα 5 προήλθαν επίσης νομίσματα — δύο αργυρά τριώβολα Άργους (320-270 π.Χ.), ένα αργυρό δίδραχμο Κυρήνης (πρώτο μισό 3ου αι. π.Χ.)²³ (εικ. 15) και ένα χάλκινο νόμισμα από τη Χερσόνησο (εικ. 1.8)— μεταλλικά αντικείμενα τόσο από χαλκό όσο και από σίδη-

ρο με χαρακτηριστικά ανάμεσά τους ένα εγχειρίδιο, χάλκινες αιχμές βελών, περόνες και αγκίστρια, αλλά και αρκετοί μολύβδινοι σύνδεσμοι για την επισκευή αγγείων.

Ανατολικά της κεντρικής εισόδου ο χώρος, ο οποίος εν συνεχεία κατέλαβε το νεώτερο ασβεστοκάμινο, αποτελούσε την αυλή της αρχικής φάσης του κτηρίου, χωρίς πιθανότατα να είναι ανυψωμένος, κάτι που συνέβη μάλλον σε υστερότερη φάση. Η έντονη διατάραξη που προκάλεσε

15. Νομίσματα από το Άργος (αριστερά) και την Κυρήνη (δεξιά), που βρέθηκαν στο βόρειο και το κεντρικό δωμάτιο αντίστοιχα.

16. Άποψη από ανατολικά των δωματίων που προστέθηκαν στα βόρεια του κτηρίου.

το καμίνι καθιστά προβληματικό τον εντοπισμό της αλληλουχίας των αρχιτεκτονικών φάσεων στο σημείο αυτό. Εντούτοις διασώθηκε στο βορειότερο τμήμα του μία δεξαμενή μήκους 8,00 μ. και πλάτους 1,26 μ., η οποία έχει βάθος 1,70 μ. και είναι σε μεγάλο βαθμό σκαμμένη στον φυσικό βράχο. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν πάρα πολλοί μεγάλοι λίθοι —κάποιοι πρόχειρα ταιριασμένοι— και πολλά οστά ζώων που μάλλον παγιδεύτηκαν σε αυτή με το πέρασμα των χρόνων. Το ανώτερο τμήμα της έχει σκεπαστεί από επιμήκεις λίθους σε δεύτερη χρήση, ενώ σε έναν από αυτούς υπάρχει επιγραφή με ανδρικά ονόματα.

Αμέσως βορειότερα και εξωτερικά του κτηρίου έχουν εντοπιστεί τρία δωμάτια, τα οποία επίσης προστέθηκαν σε υστερότερη φάση, ακουμπώντας πάνω στην εξωτερική πλευρά του βορειότερου τοίχου του. Τα δύο δυτικότερα βρίσκονται σε φορά N-B ενώ το ανατολικότερο ακολουθεί τον προσανατολισμό του κτηρίου από δυτικά προς ανατολικά, με την επιμελημένη είσοδό του να βρίσκεται στα δυτικά και σε ανώτερο επίπεδο από τα

άλλα δύο δωμάτια. Η πρόσβαση γίνεται μέσω μικρής κλίμακας αποτελούμενης από δύο βαθμίδες. Σε όλα αυτά τα δωμάτια εντοπίστηκαν χρηστικά αγγεία ελληνιστικής χρονολόγησης, αντίστοιχα με εκείνα του κεντρικού κτηρίου, ενώ στο δυτικότερο βρέθηκε και ένας κυλινδρικής διατομής λίθος, με αβαθείς οπές στις στενές πλευρές του, ο οποίος χρησίμευε για την εξομάλυνση των χωμάτων των δαπέδων.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2020, εντοπίστηκε, στη νοτιοδυτική γωνία του ανατολικότερου δωματίου του κτηρίου, βαθμιδωτή κατασκευή, στην κορυφή της οποίας είχαν αποθεθεί αρκετές γνάθοι και λίγα κέρατα αιγών, ενώ δίπλα σε αυτά βρέθηκε αρχαϊκό τελετουργικό αγγείο. Στην αμέσως χαμηλότερη βαθμίδα, αλλά και στη βάση της κατασκευής, ήλθαν στο φως δύο ακόμη —ελληνιστικά— αγγεία. Η βάση κίονα, σε συνδυασμό με το προεξέχον τμήμα ενός βράχου, που ενσωματώθηκε στη νότια κεραία του δυτικού τοίχου του δωματίου, ίσως σχετίζονται με την κατασκευή αυτή και τη διαμόρφωση του χώρου

γύρω της, ενώ δεν αποκλείεται το δωμάτιο αυτό να μην ήταν στεγασμένο σε όλη την έκτασή του.

Μεταγενέστερες επεμβάσεις στον ευρύτερο χώρο του κτηρίου του τομέα 5 (εικ. 16) διαπιστώνονται μέχρι και τη Βυζαντινή εποχή (12ο αι. μ.Χ.),²⁴ αν και το ίδιο είχε ήδη ερειπωθεί.

Η περαιτέρω μελέτη των αρχιτεκτονικών στοιχείων του σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά συγκαίμενά τους και βέβαια η έρευνα των δωματίων που το περιβάλλουν θα συμβάλλουν αναμφισβήτητα στην εξέλιξη της επιστημονικής συζήτησης αναφορικά με τα γενικότερα χαρακτηριστικά των ελληνιστικών οικιών στην Κρήτη αλλά και ειδικότερα τη ζωή των κατοίκων της Δρήρου και την πορεία της κατοίκησης στη θέση αυτή.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αποστολάκου Β. 2003, *Λατώ*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.
- Γκαλανάκη Κ., Παπαδάκη Χ., Χρηστάκης Κ. 2019, «Αρχαίοι πίθοι σε ελληνιστικούς οικισμούς: το παράδειγμα της Λύκτου στην Κεντρική Κρήτη», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 129, σ. 78-87.
- Εγγλέζου Μ. 2005, *Η ελληνιστική κεραμική Κρήτης: Κεντρική Κρήτη*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.
- Κριτζάς Χ., 2011, «Συνθήκη Λυττίων και Ολουντίων», *Πεπραγμένα Ι Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, Α5, Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», σ. 141-154.
- Λεμπέση Α. 1971, «Λύττος», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 26, Χρονικά Β2, σ. 493-499.
- Μονιάκη Α. (υπό δημοσίευση), Αρχαιοβοτανικές Μαρτυρίες από την Ανατολική Κρήτη, *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 4 (2016), σ. 341-350.
- Μονιάκη, Α., Ζωγραφάκη Β., Farnoux A. 2013, «Η εκμετάλλευση των φυτικών πηγών κατά τη Γεωμετρική και Ελληνιστική εποχή στη Δρήρο, Λασιθί», στο *Πρακτικά 2ου Συμποσίου: Τροφή, Μνήμη και Ταυτότητα στην Ελλάδα και τη Διασπορά (Ιούλιος 2013)*.
- Ξανθουδίδης Σ. 1918, «Αρχαιολογική Περιφέρεια (Κρήτης). Περιοδείαι, περισυλλογή ἀρχαίων, ἔρευναι ἀρχαιολογικά, Μουσεία καὶ συλλογαὶ κατὰ τό 1916. Μύλατος & Δρῆρος», *Αρχαιολογικό Δελτίο, Παράρτημα* 4, σ. 11 & 23-30.
- Ρεθεμωτάκης Γ. 1984, «Ανασκαφική Έρευνα στη Λύττο», *Λύκτος* 1, σ. 49-65.
- Τσαγκάρη Δ. 2019, «Κατάλογος νομισμάτων», στο Ν. Σταμπολίδης, Δ. Τσαγκάρη, Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.) *Κρητών Πόλεις. Η μαρτυρία των νομισμάτων*, Αθήνα: Alpha Bank, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου/Μουσείο αρχαίας Ελεύθερας.

Ξενόγλωσση

- Christakis K. 2005, *Cretan bronze age pithoi. Traditions and Trends in the Production and Consumption of Storage Containers in Bronze Age Crete*, Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press
- Demargne P., van Effenterre H. 1937, «Recherches à Dréros», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 61, σ. 5-32.
- Dercy B. 2018, «Οικιακή ελληνιστική κεραμική της Δρήρου-Μιραμβέλλο, ανατολική Κρήτη (2009-2012)», *Θ' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων Απαλλοτριώσεων, σ. 799-806.
- Forbes H. 1989, «Of grandfathers and grand theories: the hierarchised ordering of responses to hazard in a Greek rural community», στο Halstead P. and J. O'Shea (eds.) *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 87-97.
- Forbes H. 2017, «Surplus, storage and status in a rural Greek community», *World Archaeology* 49.1, σ. 8-25.
- van Effenterre H. 1948, *Nécropoles du Mirabello*, Paris, Paul Geuthner, Ecole Française d'Athènes, Etudes crétoises VIII/1.
- van Effenterre H. 1992, «Dréros», στο J.W. Myers, E.E. Myers, G. Cadogan (eds.) *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, Los Angeles: University of California Press, σ. 86-90.
- van Effenterre H. 2009, Perna M., Pomadère M., Zurbach J., de Sanctis F., Mulliez D. (eds.), *La nécropole de Dréros*. Athènes, École française d'Athènes, Naples, Università degli studi di Napoli Suor Orsola Benincasa, Études Crétoises VIII/2.
- Farnoux Al., Kyriakidis N., Zographaki V. 2012, «Nouvelles recherches à Dréros. Bulletin de la Société française d'Archéologie classique (XLII, 2010-2011)», *Revue archéologique*, 179-183.
- Farnoux Al., Zographaki V. 2014, «Dréros: cité et sanctuaires», στο Fl. Gaignerot Driessen and J. Driessen (eds.), *Cretan Cities: Formation and Transformation, Lectures at UCL Louvain, 2010-2012, Aegis* 7, σ. 107-119.
- Farnoux Al., Ζωγραφάκη Β. 2018, «Νέες έρευνες στη Δρῆρο», *Πεπραγμένα ΙΑ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011)*, Α2.2, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 69-79.
- French D.H. 1971, «An experiment in water-sieving», *Anatolian Studies* 21, σ. 59-64.
- Galanaki K. E., Papadaki C., Christakis K. S. 2015, «The Hellenistic Settlement on Prophetes Elias Hill at Arkalochori, Crete: Preliminary Remarks», στο Haggis, D. C. and C. M. Antonaccio (eds.) *Classical Archaeology in Context: Theory and Practice in Excavation in the Greek World*, Berlin/Boston: de Gruyter, σ. 313-332.
- Gallant Th. W. 1991, *Risk and Survival in Ancient Greece: Reconstructing the Rural Domestic Economy*, Stanford, Stanford University Press.
- Halstead P. 1987, «Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: Plus Ça Change?», *Journal of Hellenistic Studies* 107, σ. 77-87.

- Halstead P. 1989, «The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece», στο Halstead, P. and J. M. O' Shea (eds.), *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 68-80.
- Halstead P. 1990, «Waste not, want not: traditional responses to crop failure in Greece», *Rural History* 1, σ. 147-164.
- Halstead P., Jones G. 1989, «Agrarian Ecology in the Greek Islands: Time, Stress, Scale and Risk», *Journal of Hellenistic Studies* 109, σ. 41-55.
- Hadjimichali V. 1971, «Recherches a Lato III: Maisons», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 95, σ. 167-222.
- Jameson M. 1990, «Private Space in the Greek City», στο O. Murray and S. Price (eds), *The Greek City from Homer to Alexander*, Oxford: Clarendon Press, σ. 171-198.
- Jameson M. 1990, «Domestic Space in the Greek City State», στο S. Kent (ed.), *Domestic Architecture and the Use of Space*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 92-113.
- Levi D. 1961-1962, «Gli scavi a Festos negli anni 1958-1960», *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, 377-504.
- Hillman G. 1984, «Traditional husbandry and processing of archaic cereals in recent times: the operations, products, and equipment which might feature in Sumerian texts, part I: the glume wheats», *Bulletin of Sumerian Agriculture* 1, σ. 114- 152.
- Hillman G. 1985, «Traditional husbandry and processing of archaic cereals in recent times: the operations, products, and equipment which might feature in Sumerian texts, part II: the free-threshing cereals», *Bulletin on Sumerian Agriculture* 2, σ. 1-31.
- Jones G., Halstead P. 1995, «Maslins, mixtures and monocrops: on the interpretation of archaeological crop samples of heterogenous composition», *Journal of Archaeological Science* 22, σ. 103-14.
- Marinatos S. 1936, «Le temple géométrique de Dreros», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 60, σ. 214-285.
- Prent M. 2005, *Cretan Sanctuaries and Cults: Continuity and Change from Late Minoan IIC to the Archaic Period*, 154, Leiden-Boston, Brill Academic Publishing.
- Sackett L.H. 1992, *Knossos from Greek City to Roman Colony: Excavations at the Unexplored Mansion II*, British School at Athens Supplementary Volume 21, London, British School at Athens.
- Sofianou Ch. 2011, «Loomweights: use and manufacture at Trypitos, Siteia», στο K. Glowacki, N. Vogeikoff-Brogan (eds), *The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete from the Neolithic Period Through the Roman Era*, Hesperia Supplement, Princeton, American School of Classical Studies at Athens, σ. 421-430.
- Sporn K. 2002, *Heiligtümer und Kult Kretas in der klassischen und hellenistischen Zeit*, Studien zu antiken Heiligtümern 3, Heidelberg, Verlag Archäologie und Geschichte.
- Tenwolde C., 1992, «Myrtos Revisited: The Role of Relative Function Ceramic Typologies in Bronze Age Settlement Analysis», *Oxford journal of Archaeology* 11, σ. 1-24.
- Tire C., van Effenterre H. 1978, *Guide des Fouilles Françaises en Crète*. Athènes: Ecole Française d' Athènes, (β έκδ.).
- Vogeikoff-Brogan N., 2011, «Domestic Assemblages from Trypetos, Siteia: Private and Communal Aspects», στο K. Glowacki, N. Vogeikoff-Brogan (eds), *The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete from the Neolithic Period Through the Roman Era*, Hesperia Supplement, Princeton, American School of Classical Studies at Athens, σ. 409-419.
- Westgate R. 2007, «House and Society in Classical and Hellenistic Crete: A Case Study in Regional Variation», *American Journal of Archaeology* 111, σ. 423-457.
- Zographaki V., Farnoux Al. 2010, «Mission franco-hellénique de Dréros», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 134.2, σ. 593-600.
- Zographaki V., Farnoux Al. 2011, «Mission franco-hellénique de Dréros», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 135.2, σ. 625-646.
- Zographaki V., Farnoux Al. 2012-13, «Mission franco-hellénique de Dréros», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 136-137.2, σ. 651-660.
- Zographaki V., Farnoux Al. 2014, «Mission franco-hellénique de Dréros», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 138.2, σ. 785-791.

Πνευματικά δικαιώματα φωτογραφικού υλικού
ΥΠΠΟΑ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου
Γαλλική Σχολή Αθηνών

Σημειώσεις

- ¹ Το διάστημα ανάμεσα στο 216 και το 183 π.Χ. (Κριτζάς 2011, σ. 152).
² Ξανθουδίδης 1918, σ. 23-28.
³ Demargne, van Effenterre 1937, σ. 5-32· van Effenterre 1948, σ. 15-22, *passim*.
⁴ Marinatos 1936, σ. 214-285 με προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. και Tire, van Effenterre 1978, σ. 93-96· van Effenterre 1992, σ. 86-90· Sporn 2002, σ. 79-83· Prent 2005, σ. 283-289· van Effenterre 2009, σ. 15-24.
⁵ Για τις πρόσφατες έρευνες βλ. Zographaki & Farnoux 2010, σ. 593-600· id. 2011, σ. 625-646· id. 2012-13, σ. 651-660· id. 2014, σ. 785-791· Farnoux, Kyriakidis, Zographaki 2012, σ. 179-183· Farnoux & Ζωγραφάκη 2014, σ. 107-119· id. 2018, σ. 69-79.
⁶ Αποστολάκου 2003, σ. 31. Γενικότερα για την αναλυτική περιγραφή των οικιών που βρέθηκαν στη Λατώ βλ. Hadjimichali 1971.
⁷ Levi 1961-1962, σ. 477-504.
⁸ Sackett 1992, σ. 1-58.
⁹ Westgate 2007, σ. 432. Για τις οικίες στον Τρυπητό βλ. και Vogeikoff-Brogan 2011.
¹⁰ Westgate 2007, σ. 434.
¹¹ Λεμπέση 1971, σ. 494-495.
¹² Jameson 1990, σ. 102· Sofianou 2011, σ.σ. 421, 430.
¹³ Για μια πρώτη παρουσίαση της κεραμικής βλ. Dercy 2018. Για την κεραμική της κεντρικής Κρήτης κατά την Ελληνιστική εποχή, με σχήματα που παρουσιάζουν ομοιότητες με εκείνα της Δρήρου βλ. Εγγλέζου 2005.
¹⁴ Ρεθεμωτάκης 1984· Galanaki et al. 2015· Γκαλανάκη et al. 2019.
¹⁵ Tenwolde 1992.
¹⁶ Christakis 2005.
¹⁷ French 1971.
¹⁸ Μονιάκη et al. 2013.
¹⁹ Αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα της Ελληνιστικής εποχής έχουν έλθει στο φως σε ελληνιστική οικία που ανασκάπτεται στο διάσελο των δύο λόφων, ενώ το ιερό στην κορυφή του δυτικού λόφου απέδωσε ενδιαφέροντα σύνολα της Αρχαϊκής και της Ελληνιστικής εποχής (βλ. Farnoux & Ζωγραφάκη 2018· Μονιάκη υπό δημοσίευση).
²⁰ Hillman 1984· Id. 1985· Jones, Halstead 1995.
²¹ Halstead 1987· id 1989· id 1990· Halstead, Jones, 1989.
²² Forbes 1989· id 2017· Gallant 1991· Halstead 1990.
²³ Τσαγκάρη 2019, σ. 184-185, 190.
²⁴ Αποκαλύφθηκε ένα βυζαντινό νόμισμα μέσα στη δεξαμενή. Η φάση αυτή είναι καλά τεκμηριωμένη στην ανατολική ακρόπολη, όπου είναι ο οχυρωματικός περίβολος, αλλά και στην αγορά, που κατά την περίοδο αυτή και μέχρι τον 14ο αι. μ.Χ. είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο.

ABSTRACT

Aspects of the ancient Dreros The Hellenistic architectural complex of sector 5

Vasiliki Zografaki

*Archaeologist of the Ephorate
of Antiquities of Lassithi,
Crete*

Alexandre Farnoux

*Professor of Archeology & History
of Greek Art at the Sorbonne
University, Paris*

Nikolaos Thanos

*Temporary Archaeologist
of the Ephorate of Antiquities
of the City of Athens*

Katerina Moniaki

*Archaeobotanist
PhD Candidate
of the University of Cyprus*

Themes in Archaeology 2020, 4(2): 166 - 181

The systematic archaeological research of the ancient Cretan city of Dreros is the result of the collaboration between the Ephorate of Antiquities of Lassithi and the French School of Athens. During the past few years, it has brought to light many architectural remains in various places of the city among which the ones belonging to an architectural complex dated to the Hellenistic period. A squared central room with a hearth on its centre was unearthed, framed on every side by two elongated rooms -being identified by their finds as storerooms- and a small vestibule on the east. The original structure underwent various operations and additions over time. The results of the excavation and its finds will be briefly examined on this article.

Key words: Dreros, Crete, Hellenistic Age, architecture, storage